

УДК.812.111

ТИЛ САТҲЛАРИДА ДАРАЖАЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Мусаев Эркин Халилович

Навоийс давлат университети доценти.

Мақолада умумий борлиққа хос бўлган даражаланиш ҳодисасининг лисоний даражаланиш қонуни ва унинг ўзбек тилида намоён бўлиш хусусиятлари, даражаланиш (градуонимия) ҳодисасининг тадқиқот объекти сифатида ўзбек тилшунослигида ўрганилиши, тадқиқотларда келтирилган маълумотлар атрофлича ёритилди. Тилшунослик бўлимларида фонема ва лексемаларнинг, сўз туркумларининг даражаланиш ҳодисаси юзасидан берилган илмий хулосалар билан ўртоқлашилган.

Калит сўзлар: Систем тилшунослик, фонетикада фонемалар даражаланиши, градуонимиянинг лексикологияда воқеланиши, лексемалар семаларида даражаланиш, морфология аспектларида даражаланиш кабилар.

CHARACTERISTICS OF GRADING IN LANGUAGE LEVELS

Abstract: *In the article, the law of linguistic gradation of the universal gradation phenomenon and its manifestations in the Uzbek language, the study of the gradation (graduonimia) phenomenon as a research object in Uzbek linguistics, the information presented in the researches were covered in detail. The scientific conclusions about the phenomenon of phoneme and lexeme grading were shared in the departments of linguistics.*

Keywords: *systematic linguistics, gradation of phonemes in phonetics, realization of graduonymy in lexicology, gradation in lexeme symbols, gradation in morphological aspects.*

Мақоланинг кириш қисмида систем тилшуносликнинг ўзбек тилшунослигида ҳам алоҳида йўналиш сифатида қарор топиши тил тизимида парадигматик (ўхшашлик), синтагматик (қўшничилик) ва иерархик (поғонавийлик) муносабатлари, уларнинг кўринишларини орлиги аниқланади. Хусусан, поғонавий муносабатнинг бир кўриниши бўлган даражаланиш характеридаги луғавий гуруҳларни ўрганишга ҳам қизиқиш уйғотди. Кейинги йилларда градуонимиянинг воқеланиши юзасидан анчагина илмий тадқиқотлар олиб борилди. Бу ҳодиса тилнинг турли сатҳларида воқеланиши Ш.Раҳматуллаев, Ҳ.Неъматов, Р.Расулов, О. Бозоров, Ш.Орифжонова, Р.Сафарова, Н.Воҳидова, Ж.Жумабаева ва бошқа қатор олимларнинг тадқиқот объекти бўлиб, уларнинг ишларида даражаланиш турли аспектларда ўрганилган. Ш.Орифжонова градуонимиянинг луғавий даражаланишини, О.Бозоров лисоний даражаланиш лингвистик қонуният эканлигини илмий асослаб берди.

“Градуонимик қаторларни ажратишда маъновий омилнинг моҳияти шундаки, бир қатор сўзлардаги аташ-номлаш семалари таркибида миқдорга маълум бир белгининг оз-кўплиги, турли хил даражаларига ишора мавжуд. Чунончи, дарча-эшиқ-дарвоза воқеликларини англатувчи дарча-эшиқ-дарвоза сўзлари маъноларининг “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” 1 да изоҳланишини қуйидагича қиёсланади[1;2;3;5;6;7;]:

1. Дарча – илгари дераза вазифасини ўтаган бир ёки қўш табақали эшиқ. Эшиқ ёки деворга ўрнатилган кичик эшиқча ёки дераза (Ў.Т.И.Л 212-б)

2. Эшиқ – уй, хона, бино ёки ҳовлининг кираверишига ўрнатилган очиб ёпиб туриладиган мослама (Ў.Т.И.Л.И. 457-б)

3. Дарвоза – ҳовли, қўрғон, завод ва шу кабиларга кириладиган, очибёпиладиган катта эшиқ, қопқа. (Ў.Т.И.Л.И 209-б). Бу сўзларнинг лисоний маъно изоҳлашда аташ, номлаш семалари таркибида миқдорий кўрсаткичларга, хусусиятларга ишора қилувчи семалар, таркибий қисмлар яққол кўзга ташланиб турибди. “Дарча” сўзи тавсифида бу кичкина ва “эшиқ”, “дарвоза” сўзида катта сўзлари шундай хусусиятларга ишора қилиб келмоқда”2

в) Морфология. Даражаланиш барча тил сатҳларида намоён бўлар экан, унинг морфология бўлимини четлаб ўтиши мумкин эмас. Шунинг учун тил тизимининг умумий қонунияти бўлган даражаланиш ҳодисасини тилнинг барча категориал ва нокатегориал шаклларида кузатиш мумкин. Сифат ва равишлардаги белгини даражалаш (оддий, қиёсий, орттирма, озайтирма) шакллари, феълнинг замон, нисбат шакллари (аниқ нисбат-ювди, ўзлик нисбат-ювинди, мажҳул нисбат-ювилди, орттирма нисбат- ювдирди, биргалик нисбат- ювишди каби. Бунда ҳаракатни бажарувчи шахс миқдор жиҳатидан ўзгариб боради, бирликдан кўпликка қадар: ювди-ювишди каби) бу фикрга аниқ далил бўла олади.

Даражаланиш ҳаракат ва ҳолат англатадиган феъл туркумидаги сўзларда, айниқса, ўзаги тақлидий сўзлардан ясалган феъл ясалмаларида кучли намоён бўлади, чунки, биринчидан, ҳар бир ҳаракат ёки ҳолат англатувчи феъл ўзи ифодалаган ҳаракат ёки ҳолатнинг куч миқдори, тез ёки секинлиги, баланд ёки пастлиги, оз ёки кўплиги билан фарқланиб, даражаланиб турса, иккинчидан, тақлид ўзакли 1 “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” 2 томли. Ў.Т.И.Л сифатида берилади. Феъл ясалмаларда бу хусусиятлар тақлидий сўзларнинг ўз маъноларида ҳам мавжуд бўлади: тиқ-тиқ, тақ-тақ, тақир-туқур; йилт-йилт, ялт-ялт, ярқ-ярқ; шивир-шивир, пичир-пичир, ғовур-ғувур, дув-дув каби. Бу каби тақлидий сўзлардан феъл ясалгач, ҳам тақлидий белги, ҳам ҳаракат белгиси қўшилиб, даражаланишни кучайтиради. Феъл динамик, яъни ҳаракатдаги белгини ёки ҳолатни ифодалагани сабабли феълларда градуонимик қаторлар хилма-хил ва ранг-барангдир[1;2;3;5;6;7;].

Сўзларда маъновий даражаланиш тарихини кўздан кечирганимизда айтиб ўтган эдикки, ўзбек тилида илк градуонимик қаторларни Алишер Навоий: “йиғламоқ”, “безанмоқ”, “тамшимоқ(ичмоқ)” сўзлари асосида ажратган эди (“Муҳокаматул-луғатайн”) “Ва шеърнинг бино ва мадари ишққа эврилур ва ошиқликда йиғламоқдин

куллийроқ ва доимийроқ амр йўқтур ва анда тажаввуъ бор: йиғламсинмоқ мазмундаки, турк мундоқ дебдурки, Байт: Зоҳид ишқин десаки, қилгай фош, Йиғламсинтуру кўзига келмас ёш. Ва инграмак ва синграмакким, дард била яшурун оҳиста йиғламоқдур...”

Демак, даражаланиш табиат ва жамият тараққиётининг объектив қонуни. Бу фалсафий миқдор ва сифат ўзгаришлари билан ҳам боғлиқ. Масалан, сув тўлдирилган бирор идишнинг тагига олов ёқилса, сув исигани сайин унинг миқдори ошиб боради, қайнаш даражасида идишдан тошиб чиқиши ҳам мумкин. Бу жараёнда сув сифат жиҳатидан ҳам ўзгариб, совуқ сувдан иссиқ сувга айланади, демак, табиатдаги нарса ва ҳодисаларнинг ҳар қандай миқдор ўзгариши уни сифат ўзгаришига ҳам айлантиради. Бу тилда ҳам ўз ифодасини топади: исийган сув аввал “жиззилайди”, кейин “вишиллади”, “биқирлайди” ва ниҳоят “шарқиллаб қайнайди”.

Градуонимик қаторларни луғавий тизимда алоҳида ўрганиш тилда маъновий муносабатда бўлган бошқа қаторларга ҳам аниқлик киритишга имкон беради. Хусусан, синонимия қаторлари билан градуонимик қаторлар ўртасида маълум яқинлик бор. Бундай қаторлар одатда бир сема атрофида бирлашади. Буни силжимоқ- жилмоқ- юрмоқ- югурмоқ-елмоқ градуонимик қаторлари ҳамда югурмоқ-чопмоқ синонимик қаторида кўриш мумкин. [1;2;3;5;6;7;].

Шундай қилиб, даражаланишни тадқиқ этиш тил тизимини ташкил этувчи бирликлар, сатҳларнинг лексик - семантик жиҳатдан шаклланишида муҳимдир. Даражаланиш тилнинг турли сатҳларида ўзига хосликлари билан намоён бўлади. Фонологик сатҳда - ундошлар: бўғиз-чуқур тил орқа- саёз тил орқа-тил ўрта-тил олди; Унлиларда: тилнинг вертикал ҳаракатига кўра юқори тор- ўрта кенг- қуйи кенг тарзида даражаланса, луғавий градуонимия градуонимлар доирасидаги антонимия ва синонимиянинг шаклланишига хизмат қилади.

Феъл семантикасидаги ҳаракатнинг кучли-кучсиз даражасини англатувчи шакллар ҳам градуонимлар дея талқин этилади:

қув-қувла, турт-турткила, чоп-чопқилла каби.

Туркий тилдаги илк градуонимик қаторлар А.Навоийнинг “Муҳокаматул-луғатайн” асарида тадқиқ қилингани мавзунинг нақадар қадим таҳлил илдизлари мавжудлигидан дарак беради. Умуман, тил тизимидаги градуонимик муносабатларни чуқурроқ ўрганиш, даражаланувчи бирликларни ва булар асосида шаклланган фарқланувчи маъноларни белгилаш тилнинг фонетик, лексик, грамматик соҳаларини янада мукамалроқ ўрганишга имкон яратади.

ЛИТЕРАТУРА:

Бабенко, Л.Г. (1999). Толковый словарь русских глаголов. Идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы. Москва: АСТ-пресс.

Воронина, Т.М. (2001). Образные семантические модели русских глагольных предложений Екатеринбург: Уральский государственный университет.

Дивьяк, Д. (2015). Исследование грамматики восприятия (на материале русского языка) В: Язык и мысль: Современная когнитивная лингвистика (448–477), А.В. Кравченко (ред). Москва: Языки славянской культуры.

Ляшевская, О.Н. (2016). Корпусные инструменты в грамматических исследованиях русского языка. Москва: Языки славянской культуры. Рукописные памятники Древней Руси.

Плотникова, А.М. (2007). Метафорическое моделирование семантической деривации глаголов социальных действий и отношений, Известия Уральского государственного университета. Серия 2. Гуманитарные науки, № (13) 49, 212–222.

Плотникова, А.М. (2017). Победа. В: Концептосфера русского языка: ключевые концепты и их репрезентации в языке и речи (на материале лексики, фразеологии и паремиологии) (793–797), Л.Г. Бабенко (ред.). Москва: Азбуковник.

Рахилина, Е.В. (ред.) (2010). Лингвистика конструкций. Москва: Азбуковник.

Степанов, Ю.С. (2004). Константы: Словарь русской культуры. Москва: Академический Проект.

Толстая, С.М. (2002). Мотивационные семантические модели и картина мира, Русский язык в научном освещении, № 1(3), 112–127.

Топоров, В.Н. (1994). Из индоевропейской этимологии. V(1). В: Этимология. 1991–1993 (126–154). Москва: Наука.

Внутренняя и внешняя семантика глаголов социальных отношений... 83

Тошович, Б. (1998) Фасмер, М. (1986). Этимологический словарь русского языка. Москва: Прогресс.

Этимологический словарь славянских языков: (Праславянский лексический фонд) (1975). Москва: Издательство АН СССР.